

Denemeler ve Makaleler İslam hakkında Ateizm ve Felsefe

By Hamza Andreas
Tzortzis and Dr Osman
Latiff

<https://sapienceinstitute.org/>

Table of Contents

“Tanrı’yı kim yarattı?”	3
Mantık.....	4
Nedensellik ilkesi.....	5
Sonsuz gerileme.....	7
Hz. Muhammed’in (s.a.v) konuyla ilgili sözleri.....	13
References.....	15
İslam Özgürlüğü Kısıtlar Mı?.....	17
Özgürlük aslında ne demektir? Genel kullanımdan, siyasi sloganlardan ve kişisel duygulardan bağımsız olarak ve kelimenin gerçek dünyadaki karşılıklarını göz önünde bulundurarak özgürlük fikrini izah etmeli ve felsefi olarak tahlil etmeliyiz. Bu, İslam’ın özgürlüğü kısıtladığına yönelik ortaya atılan iddiaya cevap vermemize yardımcı olacaktır.....	17
Özgürlük ve Baskı.....	19
Baskının Ampirik-Olmayan Açıklaması.....	20
Baskının Ampirik Açıklaması.....	23
Ampirik Açıklama Tutarsızdır.....	24
Özgürlük Haklar İle Alakalıdır	26
İslam Özgürlüğü Kısıtlar Mı?	29
Referanslar ve Notlar.....	31
Refah ve Ateizm: Aralarında Bir İrtibat Var Mı?.....	34
Bu makale inançsızlığın bazı türlerinin kendine aşırı güvenme ve zenginliğe sırtını yaslama ile irtibatlı olduğunu öne süren görüşü tahlil eder. Makale, inançsızlık ile bu iki unsur arasındaki karşılıklı ilişkiye ışık tutarak bu soruna manevi çözümler sunar.....	34
Referanslar ve Notlar.....	57

“Tanrı’yı kim yarattı?”

Teist-ateist tartışmalarında aniden ortaya çıkan oldukça yaygın bir soru var: ‘Tanrı’yı kim yarattı?’. Richard Dawkins gibi popüler ateistlerden internetteki sıradan ateist aktivistlere kadar bu soru, ilginçtir ki İlâhi olana karşı geçerli bir argüman olarak düşünülür. Şüpheciler bu soruyu farklı şekillerde ifade edebilirler: ‘Eğer evrenin bir nedene ihtiyacı var ise neden Tanrı’nın bir nedene ihtiyacı yok?’, ‘Yaratıcıyı kim yarattı?’ gibi. Bu yazıda, bu görüşün neden yanlış olduğunu öğreneceksiniz.

Bu soru dört ana şekilde irdelenebilir:

- 1.Mantık
- 2.Nedensellik ilkesi
- 3.Sonsuz gerileme
- 4.Muhammed’in (s.a.v) konu hakkındaki ifadeleri

Mantık

Bazı sorular içlerinde varsayımlar barındırır ve irdelenmeden önce bunları açıklığa kavuşturmak gerekir. ‘Tanrı’yı kim yarattı?’ sorusu Tanrı’yı fani ve yaratılmış bir mevcudiyet olarak varsayar. Bu soru mantıki açıdan bir anlam ifade etmez. Tanrı, tanım gereği, geleneksel teolojik anlamda, yaratılmamış, zaruri ve sonsuz bir varlıktır.

Tanrı zaruri olmasının gereği olarak sonsuz[ezeli-ebedi], dolayısıyla yaratılmamış olmalıdır. Teolojik ve felsefi bilgi alanlarında ‘zorunlu’ kelimesi, bir şeyin var olmama ihtimalinin olmaması anlamına gelir. Aynı zamanda zorunlu olan şeyin varlığını açıklayacak harici bir açıklama ve faktör yoktur anlamındadır. Zorunlu bir varlığın yaratılmış olduğunu söylemek onun sonlu/fani olduğunu ifade etmektir. Fani olan şeyler bağımlıdır(zorunlu değildir), çünkü varlıklarının açıklanması için kendileri haricinde bir açıklamaya ihtiyaç duyarlar. Mesela bir cep telefonu sınırlı ve sonlu fiziki niteliklere sahiptir (boyut, ağırlık, renk gibi).

Bu sınırları telefonun kendisi tayin etmiş değildir. Telefonun sınırlarını açıklayan birtakım harici faktörler veya harici bir açıklama vardır. Bunun ışığında, Tanrı'nın yaratılmış olduğunu söylemek, “Zorunlu olan varlık zorunlu değildir”, demekle birdir. Bu ifade bir çelişkidir, dolayısıyla anlamsızdır.

Buna daha basit bir şekilde bakmanın bir yolu da Tanrı'nın tanımındaki ana bir konuya odaklanmaktır: O'nun yaratılmamış ve sonsuz oluşu. “Tanrı'yı kim yarattı?” sorusunu sormak onun yaratılmış olduğunu iddia etmektir. Fakat Tanrı, tanım gereği yaratılmış değildir. Mantıki açıdan bakılırsa ‘Dünyada kaç tane evli bekar vardır?’ sorusunu sormaya benzer bu. Soru bir çelişki barındırıyor, dolayısıyla açıkça tutarsız ve anlamsızdır.

Nedensellik ilkesi

Evrenin bir nedeni vardır, öyleyse Tanrı'nın da bir nedeni olması lazımdır diyenler nedensellik ilkesini yanlış anlamışlardır. İlke ‘her şeyin bir nedeni vardır’ demiyor; ‘varlığının başlangıcı olan her şeyin bir nedeni vardır’ diyor. Evrenin

bir başlangıcı var, dolayısıyla biz de evrenin bir nedeni var diyoruz; Tanrı'nın bir 'başlangıcı' yok, dolayısıyla bu soru Tanrı'ya uygulanamaz. Varlıkta sonsuz olarak bulunan bir top düşünün, eğer biri 'bu topu kim yaptı?' diye soracak olsaydı cevap hiç kimse olurdu. Top varlığa gelmiş değil; daima orada, öyleyse topun menşeyini sorgulamanın hiçbir anlamı yok.

Prof. John Lennox, God's Undertaker: Has Science Buried God?¹ Başlıklı kitabında bu yanlış varsayımı ifşa ediyor:

“İrlandalı bir arkadaşın şöyle söylediğini işitir gibiyim: ‘Öyle ya, şunu gösteriyor ki, eğer daha iyi bir argümanları olsaydı, onu kullanırlardı.’ bunu çok sert bir tepki olarak görüyorsanız, şu soruyu bir düşünün: Tanrı'yı kim yarattı? Bu soruyu sormak bile soruyu soran kişinin kendi zihninde bir Tanrı yarattığını gösteriyor...

Kainatı yaratan ve idame eden Tanrı, yaratılmamıştır – ezelîdir. Kimse tarafından ‘meydana getirilmemiştir’, dolayısıyla bilimin keşfettiği kanunlara bağlı değildir; kainatı, kanunlarıyla birlikte yaratan O'dur. Aslında bu gerçek, Tanrı ile kainat arasındaki temel

farkı/mesafeyi ihtiva ediyor. Kainat yaratılmıştır, Tanrı yaratılmamıştır.”²

Sonsuz gerileme

Argümanımız için ‘Tanrı’yı kim yarattı?’ sorusuna Tanrı’yı başka bir ‘Tanrı’ yarattı cevabını vermiş olalım. Bu cevap, soruyu soran kişiyi tatmin eder mi peki? Tabii ki hayır. Tartışmacı kişi açıktır ki bu defa, ‘O Tanrı’yı kim yarattı?’ diye soracaktır. Eğer ‘Başka bir Tanrı’ diye cevaplayacak olursak bu defa ne diyecek? Evet, doğru tahmin ettiniz: ‘Bu Tanrı’yı kim yarattı?’ diye soracaktır. Eğer bu saçma diyalog sonsuza değin devam etseydi, içinde bu tartışmayı gerçekleştirebileceğimiz bir evren dahi var olamazdı.

Peki neden? Çünkü sonsuz defa başka bir Tanrı tarafından yaratılmış bir Tanrı’nın var olma durumu mümkün değil! Bu basitçe mantıksız. Aşağıdaki örnekler üzerine düşünelim:

Ateş etme izni için kumanda merkezinden radyo ile izin alan bir keskin nişancı düşünün. Kumanda merkezi, daha üst bir makamdan izin

almak üzere keskin nişancıdan beklemesini talep ediyor. Üst makamdaki kişi daha üst bir makamda olan birinden izin alıyor ve bu böylece devam ediyor. Eğer bu daima devam ederse, keskin nişancı hedefine hiçbir zaman ateş edebilir mi? Tabii ki edemez! Birileri üst makamdan emir beklerken o da olduğu yerde beklemeye devam eder. Emrin verildiği bir makam veya kişi olması gerekiyor; daha üstü olmayan bir makam. Dolayısıyla bu örnek Tanrı'nın sonsuz gerileme ile bir yaratıcısı olabileceğini öne süren düşüncedeki mantıkî hatayı ortaya koymuş oluyor. Yaratıcıların geriye doğru sürekli başka bir yaratıcı tarafından yaratılması mümkün değildir, veya, keskin nişancının hiçbir zaman ateş edemeyeceği gibi, yaratılmışlar[mahlukat] da hiçbir zaman yaratılmış olamaz; üzerinde konuşabileceğimiz bir evrenin varlığı da mümkün olmaz. Gelgelelim yaratılmışlar[mahlukat] vardır, mevcuttur. Görebildiğimiz, tecrübe edebildiğimiz bir evren mevcut, öyleyse nedenselliğin sonsuz gerilemesi fikrini mantıksız bir öneri olarak reddedebiliriz. Peki bunun alternatifi nedir?

Alternatif ilk nedendir. Nedeni olmayan bir neden.

XI YY alimlerinden ve bir felsefeci olan İmam Gazali, sebep olunmamış bir sebep veya yaratılmamış bir yaratıcı fikrini şöyle özetliyor:

“Aynı şey sebebin sebebi için de söylenebilir. Şimdi bu sonsuza dek tekrar ederek [ad infinitum] de gidebilir, ki bu mantıksızdır, ya da, bir nihayete erer.”³

Bunu şu şekilde de düşünebiliriz: Diyelim ki işinizden 3 aylığına izne ayrılmak istiyorsunuz ve bölüm müdürünüze 3 aylık izin talebinde bulunuyorsunuz. Müdürünüz size bu talebinizi onaylayamayacağını, bunu departman yöneticisine sorması gerektiğini söylüyor. Fakat departman yöneticisi de, tıpkı onun gibi, talebi onaylayamayacağını ve bunu şirketin genel müdürüne sorması gerektiğini söylüyor. Genel müdür de onaylayamayacağını söyleyerek eşine sorması gerektiğini söylüyor. Genel müdürün eşi de onaylayamayacağını söyleyerek kuzenine sorması gerektiğini söylüyor. Eğer izin talebine onay almak için soru sorma serisi sonsuza değin devam etseydi, 3 aylık izne çıkmanız

mümkün olur muydu? Tabii ki olmazdı! İzin almanızın tek yolu size izin verecek olan kişinin başkasının onayına ihtiyaç duymamasıdır. Aynı şekilde, mantıki olan, Tanrı'nın başka Tanrı'lar tarafından sonsuz gerileme ile yaratılması değil, ezelî ve yaratılmamış olan bir Tanrı'nın var olmasıdır. Tanrı'nın son vahyi olan Kur'an da bizi Tanrı hakkında bilgilendirmiştir. Kur'an'da Tanrı'nın yaratılmamış ve ezelî olduğu belirtiliyor. Bunu basit fakat oldukça etkili sorular ile öne çıkarıyor: 'Yaratıcı bulunmadan mı yaratıldık?' 'Kendi kendimizi mi yarattık?' 'Evreni biz mi yarattık?'

“Acaba onlar bir yaratıcı bulunmadan mı yaratıldılar, yoksa yaratıcı kendileri midir? Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yaratmışlar? Hayır hayır! Onlar bir türlü idrak edip inanmıyorlar.”⁴

Bu sorular evren dahil, varlığının başlangıcı olan her şeye yöneltilebilir (delillerin kahir ekseriyeti evrenin başlangıcı olduğunu gösteriyor). Yazının akışı için, üçüncü soruya odaklanalım: 'Evreni biz mi yarattık?'

Kur'an retorik olarak bunun mümkün olmadığını ima ediyor. Mantıki açıdan aslında şunu söylüyor, 'Biz (sonradan var olan mahluklar) evreni (sonradan var olan diğer bir şeyi) yaratabilir miyiz?' Bir diğer deyişle, yaratılmış olan bir şeyi diğer bir yaratılmış olan şey ile [varoluş açısından] açıklayabilir miyiz? Tabii ki açıklayamayız, çünkü bu durumda 'Öyleyse o şeyi kim yarattı?' diye sorardık. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu durum, sonsuz gerilemenin absürtlüğünü ortaya koyuyor. Aşağıdaki örneği inceleyelim: Bu evrenin E1, ön bir sebep olan E2 tarafından yaratıldığını, ve E2'nin de başka bir sebep olan E3 tarafından yaratıldığını, bunun da sonsuz defa devam ettiğini düşünün. Bu şekilde E1 hiçbir zaman yaratılmış olamazdı. Şöyle düşünün, E1 ne zaman var oluyor? Ancak E2 var olduktan sonra. Peki E2 ne zaman var oluyor? O da ancak E3 meydana geldikten sonra var oluyor. Aynı sorun, sonsuz defa geriye gitsek dahi devam eder. Eğer E1'in meydana gelmesi, yaratılan evrenlerin sonsuz zincirine bağlı idiyse, E1 hiçbir zaman meydana gelemezdi. İslam düşünürü ve alimi Dr. Cafer

İdris [Jaafar Idris] şöyle yazıyor: “Aslında bir sebepler serisi değil fakat sadece bir yoklar serisi olurdu...Fakat gerçek şu ki, etrafımızda varlıklar var; dolayısıyla, onların nihai sebebi geçici[fani] sebepler dışında bir şey olmalıdır.”⁵

Bunu daha açıkça göstermek için bir borsacıyı ele alalım. Diyelim ki borsacı, borsanın işlem odasında hisse senedi veya satın almak veya satmak için yatırımcıdan izin alması gerekiyor, yatırımcının da kendi yatırımcısından izin alması gerekiyor, bu böylece sonsuz defa devam ediyor. Borsacı bu durumda hisse senedi veya tahvil satın alabilir veya satabilir mi?

Cevap, hayır olacaktır. Buna benzer şekilde, eğer bunu evren için de düşünersek mantıki bir zorunluluk gereği nedensiz bir neden varsaymamız gerekir. Kur'an yaratıcının yaratılmamış olduğunu şöyle belirtiyor:

“Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir).”⁶

Yukarıdaki bahsin temel anlamda ifade ettiği şey bir şeyin daima var olmuş olması gereğidir. Burada iki seçenek var: Tanrı veya evren.

Evrenin bir başlangıcı olduğuna göre ve bağımlı olduğuna [zaruri olmadığına] göre, daimi olarak var olması mümkün değildir. Dolayısıyla daimi olarak var olan şey ancak Tanrı olabilir. Profesör Anthony Flew’un kitabı Yanılmışım Tanrı Varmış’ın ek kısmında, felsefeci Abraham Varghese bu sonucu basit fakat ikna edici bir şekilde izah ediyor. Şöyle yazıyor:

“Teistler ve ateistler artık bir şey üzerinde açık biçimde hemfikirdirler: Eğer bir şey var ise, ondan önce daima var olan bir şey olmalıdır. Bu ebediyen var olan gerçeklik nasıl meydana gelmiştir? Cevap, böyle bir gerçekliğin asla meydana gelmediğidir. Bu gerçeklik her zaman vardı. Seçiminizi yapın: Tanrı veya evren. Biri, en başından beri [daima] vardı..”⁷

Hız. Muhammed’in (s.a.v) konuyla ilgili sözleri

Tanrı’yı kimin yarattığıyla alakalı soruya işaret eden sahih bir hadis var: “Ebû Hüreyre”nin (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle

buyurmuştur: “Sizden herhangi birinize şeytan gelir ve “Şunu böyle kim yarattı? (Şunu) böyle kim yarattı?” en sonunda, “Rabbini kim yarattı?” diye sorar(ak sürekli vesvese verir). İşbu raddeye gelince o kişi derhâl (şeytandan) Allah’a sığınsın ve (vesvesesine) hemen son versin!”⁸ diğer bir rivayet ise “Ben Allah’a inanıyorum.”⁹ şeklinde bitiyor.

Bu nebevi ifadeler Tanrı hakkında bu tür düşünceler barındırmanın manevi bir temeli olduğunu da vurgulamaktadır. Kişinin bu tür düşüncelere sahip olması entelektüel bir şüpheden kaynaklanmak zorunda değildir. Bunun yerine düşüncelerin altında Hz. Muhammed’in (s.a.v) öğretilerini takip ederek aşılabilecek manevi sebepler yatabilir. Bu durumda yapılması gereken Allah’a sığınmak ve O’na olan imanı tazelemektir.

Bu nebevi öğretinin manevi ciheti bir yana, sorunun mantıki olarak geçersiz olduğu ilim insanları tarafından da ortaya koyulmuştur. Örneğin Ibn Teymiyye bu konuda şöyle yazmıştır:

“Adem oğullarından makul olan herkes,

zorunluluk ve fitrat üzere bilir ki, bu soru geçersizdir. Yaratılmışların Yaratıcısı'nın bir yaratıcıya sahip olması mümkün değildir. Eğer biri yaratıcısı olsaydı, Kendisi bir yaratılmış[mahluk] olurdu ve her şeyin Yaratıcısı olmazdı.”¹⁰

Sonuç olarak, ‘Tanrı’yı kim yarattı?’ klişesi yanlış, tutarsız ve yersiz bir sorudur.

References

¹ Türkçe’de “Aramızda Kalsın Tanrı Var” başlığıyla Ufuk Kitapları tarafından yayınlanmıştır. (Çev. Notu)

² John C. Lennox. *God’s Undertaker: Has Science Buried God?* (Oxford: Lion Books, 2009), p. 183.

³ Cited from Lenn E. Goodman. Ghazali’s Argument From Creation (I). *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 1 (Jan., 1971), pp. 67-85

⁴ Tûr Sûresi, 52/35-36

⁵ Dr. Jaafar Idris. Contemporary physicists and

God's existence (part 2 of 3): A series of causes.
Available

at: <https://www.islamreligion.com/articles/491/contemporary-physicists-and-god-existence-part-2/>.

⁶ İhlâs Sûresi, 112/3

⁷ Flew, A. (2007) There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed His Mind. New York: HarperOne. 2007, s. 165.
[Türkçesi: Yanılmışım Tanrı Varmış, Profil Yayıncılık (2011), s. 137]

⁸ Buhârî, Bed'ü'l-halk, 11

⁹ Müslim

¹⁰ Dar' Ta'āruḍ al-'Aql wal-Naql 3/314.

[Bu alıntı asıl metnin dili olan Arapça'dan değil makaledeki İngilizce tercümesinden Türkçe'ye aktarılmıştır. İkinci aktarım olmasından kaynaklanan bazı farklılıklar olabilir fakat anlam açısından yazının akışına mutabıktır. (Çev. notu)]

İslam Özgürlüğü Kısıtlar Mı?

Özgürlük aslında ne demektir? Genel kullanımdan, siyasi sloganlardan ve kişisel duygulardan bağımsız olarak ve kelimenin gerçek dünyadaki karşılıklarını göz önünde bulundurarak özgürlük fikrini izah etmeli ve felsefi olarak tahlil etmeliyiz. Bu, İslam'ın özgürlüğü kısıtladığına yönelik ortaya atılan iddiaya cevap vermemize yardımcı olacaktır.

Bu makale özgürlük fikrini felsefi olarak incelemektedir. Makalemiz özgürlüğü, baskının/zorlamanın olmaması; baskının olmamasını da kişinin haklarının ihlal edilmemesi olarak tanımlar. Bu esasa göre bir şey özgürlüğü kısıtlıyor ise hangi hakların ihlal edildiği sorulmalıdır; bu da hangi hak anlayışının doğru veya tutarlı olduğu sorusunu akla getirir. Eğer İslam geleneği kişilere ve gruplara hak tanıyorsa, İslam'ın özgürlüğü

kısıtladığına yönelik iddia yersizdir.

Herkes özgür olmak ister ve özgürlük talebimiz bizi insan yapan şeydir. Bilindiği gibi özgürlük güçlü ve sık sık farklı bağlamlarda kullanılan bir kelimedir. Ahlaka işaret ederken “kimseye zarar vermedikçe istediğimi yapmakta özgürüm” gibi genel ifadeler kullanılır. Siyaset alanında özgürlük, medeni bir ülkenin şiarı olarak kullanılır ve baskıcı rejimler bu kelime ile bağdaştırılmaz. Sezgilerimiz bize özgürlüğün iyi olan ve doğuştan gelen bir hak olduğunu, gerekirse uğruna savaşılmaması gerektiğini öğretir. İçinde yaşadığımız seküler çağda özgürlük kelimesi dine; bilhassa İslam Dini’ne karşı meydan okumak için de kullanılmaktadır. Din, özgürlüğü kısıtlayıcı olarak algılanır; “gerici (köhne, eskimiş)”, “demokratik olmayan”, “orta çağdan kalma” olarak tarif edilir ve reform edilmesi gerektiği düşünülür.

Bütün bunlarla beraber *özgürlük* aslında ne demektir? Genel kullanımdan, siyasi sloganlardan ve kişisel duygulardan bağımsız olarak ve kelimenin gerçek dünyadaki

karşılıklarını göz önünde bulundurarak özgürlük fikrini izah etmeli ve felsefî olarak tahlil etmeliyiz. Bu, İslam'ın özgürlüğü kısıtladığına yönelik ortaya atılan iddiaya cevap vermemize yardımcı olacaktır. Cevap vermeden önce bu makalenin—İslam'ın özgürlüğü kısıtladığını öne süren görüşü desteklemek için atıf yapılan—İslam hukukunun yanlış temsillerini açığa çıkarmaya çalışmadığını, Allah'ın emirleri hakkındaki yanlış kanıları reddetme yazısı olmadığını veya İslam'ın farklı cihetleriyle alakalı yanlış anlaşılmaları düzeltmeye çalışmayacağını not etmem gerekir. Bu makale özgürlük fikrine analitik bir bakış açısıyla yaklaşarak özgürlüğün sadece belirli bir kavramsal bakış açısı üzerinden anlaşılabilirliğini gösterecektir.

Özgürlük ve Baskı

Özgürlüğün tutarlı ve tartışmasız tanımları baskının/zorlamanın olmaması merkezinde yapılmıştır. Dolayısıyla İslam'ın özgürlüğü kısıtladığı iddiasına cevap vermek için baskı kavramı anlaşılmalıdır. Ampirik teoriler baskıyı

şöyle tanımlar: Bir kişinin, diğer kişi (veya entite) tarafından istenene uygun davranmak dışında makul bir alternatifi veya tercihinin olmaması.¹ Ampirik olmayan² baskı teorilerine göre ise kişinin başka makul seçenekleri olmayabilir fakat bu durumda dahi baskı altında değildir.³

Baskının Ampirik-Olmayan Açıklaması

Harvard Üniversitesi'nin vefat etmiş profesörlerinden Robert Nozick, baskının ampirik-olmayan açıklamasının taraftarıydı. Nozick, kişinin “ciddi derecede kısıtlı seçenekler”⁴ ile karşı karşıya olduğu durumda kişinin hareketlerinin iradi olup olmadığı ile ilgileniyordu. Kişinin hareketlerinin baskılanıp baskılanmadığını anlamak için “onun alternatiflerini kısıtlayan şey”in⁵ anlaşılması gerekiyor. Örneğin, eğer kısıtlayıcı faktör doğadan geliyor ise kişinin hareketleri baskılanmış değildir. Yürüyüşe çıkmaya karar veren bir kişiyi ele alalım. Yürüyüşü esnasında bir yol ayrımına denk gelir ve yürüyüşüne sol

tarafından devam etmek ister ancak cep telefonuna gelen bir aramada gitmek istediği yönde bir fırtına olduğu ve eğer fırtınaya tutulursa hayati tehlike yaşayabileceği bilgisi verilir; o da haliyle geri dönmekten başka bir seçenek göremez. Nozick'e göre bir kişi eğer diğer insanların "[o] kişinin mevcut [hareket] fırsatlarına bir kısıtlama getiren"⁶

hareketlerinin üzerine inşa edilmiş bir şey yaparsa bu şeyi yapmaya zorlanmış olur. Diğer insanların hareketleri, eğer belirli bir (tek) şekilde hareket etme hakkına sahip değilse baskıcı/zorlayıcı olarak addedilir.⁷

Nozick, "insanlar kendi haklarına uygun hareket etseler ve onların bu hareketleri diğer bir kişinin alternatiflerini kısıtlasa (veya alternatif seçenekleri makul olmaktan çıkarsa veya istenmeyen duruma getirse), onların hareketleri baskıcı olmaz" diyerek akıllıca bir argüman geliştirdi. Argüman şöyle;

Eş arayan 26 erkek ve 26 kadın grubumuz var. Bir grup A ile Z arasında, diğeri ise A' ile Z' arası sıralanıyor. Sıralama evlilik isteğine göre yapılıyor. A ile A' evlenmeye karar veriyorlar

fakat B de A' nü evlenmeye en muhtemel kişi olarak görüyor. A' halihazırda evli olduğu için B, B' ile evleniyor. A'nın [A' değil, A] hareketi diğerlerinin alternatiflerini açıkça kısıtlıyor fakat evlenmeyi düşünebilecekleri başka bir kişi bulunabildiğinden ötürü hareketleri baskılanmış değil veya Nozick'in terminolojisiyle ifade etmek istersek “istem dışı değil”⁸. Bu şekilde nihayetinde Z ile Z' evleniyor. Z ve Z' birbiriyle evlenme dışında bir alternatife sahip değil fakat onların evliliğı de isteyerek/gönüllü yapılan bir evlilik; bir baskı söz konusu değil.

“Onların diğer alternatiflerinin (onlara göre) daha kötü olması ve diğer kişilerin haklarını belirli şekillerde kullanmayı seçmiş olmaları ve böylece Z ve Z' için dış çevredeki seçenekleri şekillendirmeleri, onların evliliklerinin istem dışı veya gönülsüz olduğu anlamına gelmez.”⁹

Nozick'e göre diğer kişiler evlenmek istedikleri kişileri kendi hakları çerçevesinde seçtikleri için ve kimsenin hakkı ihlal edilmediğı için Z ile Z' baskı altında kalmamıştır.

“A'dan Y'ye kadar herkes hakları dahilinde

isteyerek ve gönüllü hareket ettiler... Bir kişinin farklı derecelerde hoş görülmeyen/tercih edilmek istenmeyen alternatifler arasındaki tercihi, diğer kişilerin ona daha hoş görebileceği bir alternatif sunacak şekilde gönüllü olarak ve hakları içinde hareket ettiklerinde, gönülsüz hale gelmez.”¹⁰

Baskının Ampirik Açıklaması

Siyaset felsefecisi Serena Olsaretti, Nozick’ın görüşüne katılmıyordu. Olsaretti, baskının ampirik açıklamasını savundu. Olsaretti’ye göre bir kişinin başka makul/uygun bir seçeneği yoksa o kişinin özgürlüğü engellenmiştir. Olsaretti Nozick’ın argümanına Z ve Z’ tercihleri hakkındaki meseleyi yanlış sunması üzerinden itiraz etmiştir. Ona göre de Z ve Z’ evlilik tercihlerinde[evlenmeyi tercih edişlerinde] bir baskı ve zorlama altında değildiler ve bahsedilmesi gereken problem de bu değildi. Aksine, buradaki problem Z’nin Z’ ile baskısız/zorlamasız bir şekilde evlenip evlenmediğidir.

“Şüphe duyulacak şey onların gönüllü olarak *evlenip evlenmedikleri* değildir. Bunun aksine, şüphe duyulacak şey *o kişi ile* evlenmeleridir yani evlendikleri kişiyi gönüllü olarak seçip seçmedikleridir.”¹¹

Olsaretti, Nozick’in düşünce deneyini, evlenmemenin “evlenmemiş olmaya bağlı güçlü sosyal dışlanma”¹² gibi uygun/makul olmayan ve olumsuz alternatiflere yol açacağını içerecek şekilde değiştirdi. Bu senaryoyu evlenmemenin ölüme yol açacağını düşünerek daha da kötü bir hale getirebiliriz. Olsaretti’ye göre bu tür bir senaryonda vazgeçmek/caymak mümkün değil, dolayısıyla Nozick’in dediği gibi herkesin hakları dahilinde hareket etmesi durumunda baskının olmadığı görüşü, savunulamaz.¹³

Ampirik Açıklama Tutarsızdır

Siyaset felsefecisi Alan Wertheimer baskının ampirik açıklamasına, bir tercih önerisinin sonucunun bağlama dayalı olduğunu ifade ederek itiraz etmiştir. Belirli bir önerinin

muhtemel alternatiflerinin makul olmayışı konu ile alakalı değildir; önemli olan önerinin kişinin haklarının ihlal edip etmeyiştir. Hayati bir operasyon geçirmesi gereken bir hastayı ele alalım. Doktorlar hayatta kalması için ameliyat olması gerektiğini söylüyorlar. Ameliyatın gerçekleşmesi için ise hastanın bir rıza formunu imzalaması gerekiyor. İmzalamamasının sonucunda istenmeyen bir durumla; *ölümle* karşılaşılabilir. Ampirik açıklamaya göre hasta rıza formunu imzalamak zorunda kalmıştır [baskı altındadır] çünkü alternatif seçenek istenilmeyen bir şeydir. Fakat bu senaryo hak temelli yaklaşımla ele alındığında problem çözülmüş olur. Hastanın rıza formunu imzalamak dışında makul bir seçeneği olmasa dahi imzayı baskı altında kalmadan atmaktadır. Eğer ameliyat doktoru rıza olmadan ameliyatı gerçekleştirecek olsaydı bu da fiziksel şiddet veya suiistimale girerdi. Bu örnekten ve diğer benzer örneklerden anlıyoruz ki bir önerinin alternatifleri makul olmadığı durumlarda bir kişinin baskı altında bırakıldığını söylemek o kadar basit değil. Baskı/zorlama, hak ihlali ile alakalı bir şey.

Özgürlük Haklar İle Alakalıdır

Yukarıdaki anlatının ışığında diyebiliriz ki baskı kavramı açısından önemli olan şey bizim hak anlayışımızdır. İki ayrı hak anlayışını ele alalım: negatif ve pozitif. Negatif haklar “başkalarına size bir şeyler sağlamaları için bir yükümlülük yüklemes”¹⁴; “hayat, özgürlük ve mal”¹⁵ ile sınırlıdır. Pozitif haklar ise insanlara “belirli şeyler sağlanması”nı¹⁶ gerektirir. Bu da kişilerin birbirlerine karşı yükümlülükleri olduğunu ima eder. Bu yükümlülükler diğer insanların haklarına müdahil olmamanın yanı sıra “kişinin hakkı olan şeyi elde etmesi”ni¹⁷ de temin eder. Pozitif haklara örnek olarak gıda, barınak ve giyim gibi temel ihtiyaçların temin edilmesi verilebilir.

Liberteryenler gibi negatif hakları savunanlar pozitif hakların olamayacağını iddia etmektedirler. Onlara göre pozitif haklar, insanlara, diğer insanların haklarına olanak sağlama yükümlülüğü yüklediği için özgürlüğü engelliyor. Onların görüşlerinin temelinde

özgürlüğün baskının/zorlamanın olmaması olarak tanımlanması yatıyor. Fakat liberteryen için baskı kavramı insanların sahip olduğu haklara dayanmakta:

- 1.Özgürlük baskının olmamasıdır.
- 2.Hakların ihlal edilmediği durumlarda baskı yoktur.
- 3.Öyleyse özgürlük haklar ihlal edilmediğinde sağlanmış olur.

Liberteryen özgürlük kavramı baskının olmamasıdır ve baskı da hak ihlali olduğunda ortaya çıkar. Bu, negatif görüşü varsayar ki bu da liberteryenlerin argümanlarının öncüllerinin, sonuçları kadar doğrulamaya muhtaç olmasını gerektirir. Bu da –*circulus in probando* (dairesel akıl yürütme) safsatasına sebep olur.

- 4.Negatif görüş, haklar hususunda doğru görüştür.
- 5.Öyleyse kişinin negatif haklarını muhafaza etmesi onun özgürlüğünü muhafaza eder.

2 ve 3'e göre, 4 ve 5 dairesel bir argüman sunar çünkü negatif görüşü [doğru] varsaymış olur. Argümanın işlemesi için kişinin negatif haklar görüşünü kabul etmesi gerekir. Bu, 4'ün yani

negatif hakların doğrulanması/ispatlanması gerektiğini belirtiyor.

Buna karşılık, eğer bir kişi pozitif haklar görüşünü benimserse ve özgürlük de hakların ihlal edilmemesi olduğuna göre, pozitif görüş hiçbir zaman özgürlüğün kısıtlanması olarak görülemez. Öyleyse, pozitif hakları savunanlar, mesela sosyalistler de aynı sorunla karşı karşıyalar. Baskı, kişinin haklarını ihlal ise, evvela kendi görüşlerini ispatlamadan, liberteryen hak anlayışının özgürlüğü kısıtladığını iddia edemezler.

4'. Pozitif görüş haklar hususunda doğru görüştür.

5'. Öyleyse kişinin pozitif haklarını muhafaza etmesi onun özgürlüğünü muhafaza eder.

Tekrar, 2 ve 3'ün ışığında 4' ve 5' dairesel bir argüman oluşturuyorlar. Argüman bu defa pozitif görüşü [doğru] varsaymış oluyor. 1'e göre özgürlük, baskının olmaması olduğundan ötürü ve 2'ye göre de hak ihlali durumunda baskı ortaya çıktığı için 4' ve 5' ile dairesel argüman oluşuyor çünkü pozitif görüşün, bir kişinin özgürlüğünü muhafaza etmeden önce

ispat edilmesi/doğrulaması gerekmekte.

Özetleyecek olursak negatif ve pozitif hak görüşleri(daha geniş anlamda herhangi bir hak görüşü/anlayışı) bir kişinin hakkını muhafaza etmekten bahsetmeden önce doğrulanmaya muhtaçtır.

Buraya kadar çıkarabileceğimiz basit sonuç şudur:

Özgürlük, tercihlerle alakalı olmak zorunda değildir; özgürlük haklar ile alakalıdır.

İslam Özgürlüğü Kısıtlar Mı?

Yazının akışı bizi aşağıdaki ana soruları sormaya yönlendiriyor:

Hak kavramını doğru tanımlayan kimdir?

Liberteryenler gibi negatif hakları savunanlar mıdır yoksa pozitif hakları savunanlar mıdır?

Ya da hak kavramının dini tanımı mı doğrudur?

“Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık.”¹⁸

Baskı hak ihlali sonucunda oraya çıktığına göre farklı hak kavramları, kişinin özgürlük hakkındaki görüşünü de değiştirir. Öyleyse eğer

İslam geleneğinde kişilere ve gruplara haklar veriliyorsa, İslam'ın özgürlüğü engellediği/kısıtladığı yönündeki iddia yersizdir. Bu durumda tartışılması gereken şey hangi hak anlayışlarının doğru olduğudur. Tartışma kaçınılmaz olarak İslami hak anlayışının temelini araştırmaya yönelik yersiz iddialardan uzaklaşır. İslam'ın hak anlayışının temeli tutarlı ve doğru ise, İslam'ın haklar hususundaki görüşü doğrudur ve İslam kişinin özgürlüğünü muhafaza eder.

İslam entelektüel geleneğine göre Allah'ın varlığı aşîkar, apaçık bir gerçeklik olmakla beraber akıl yürütmeye dayalı bir sorgulama ile de doğrulanabilir ve bize hakları bahşeden de Allah'tır. Bu haklar doğrudur çünkü mükemmel olan Allah'tan gelmektedirler. Allah ilim ve hikmetin tamamına sahiptir – O resmin tamamına hakimken biz ise sadece küçük bir karesini(pikselini) görebiliyoruz. İyiliğin kaynağı ve mutlak adil olan O'dur.

“Şüphesiz ihsanı bol ve çok merhametli olan da yalnız O'dur.”¹⁹

Bu konuyu tartışmak şüphesiz başka bir yazının

konusudur. Bununla beraber bu makalede sunulan argüman bir kişinin belirli bir hak anlayışını varsaymadan İslam'ın özgürlüğü kısıtladığını/engellediğini iddia edemeyeceğini göstermiştir. [Kendi anlayışlarını] doğru varsaymaları dahi dairesel akıl yürütme safsatasına düşmelerine sebep olur. İddiada bulunan kişiler kendi hak anlayışlarının doğru olduğunu göstermek zorundadırlar.

Referanslar ve Notlar

¹ Alan Wertheimer. *Coercion*. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989), 192.

² “ampirik olmayan” ifadesini baskının ampirik açıklamasından farklı olan açıklamalara işaret etmek için kullandım.

³ Alan Wertheimer. *Coercion*, 192.

⁴ Robert Nozick. *Anarchy, State, and Utopia* (Oxford: Blackwell, 1974), 262.

⁵ A.g.e

⁶ A.g.e

⁷ A.g.e

⁸ A.g.e 263

⁹ A.g.e

¹⁰ A.g.e, 263,264

¹¹ Serena Olsaretti. *Liberty, Desert and the Market* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 130.

¹² A.g.e

¹³ A.g.e, 131

¹⁴ Andrew Bradley. “Positive Rights, Negative Rights and Health Care.” *Journal of Medical Ethics* 36, no. 12 (2010): 838

¹⁵ Bans Parkan. “On Multinational Corporations and the Provision of Positive Rights.” *Journal of Business Ethics* 85 (2009): 76.

¹⁶ Andrew Melnyk. “Is There a Formal Argument against Positive Rights?” *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 55, no. 2 (1989): 205.

¹⁷ A.g.e

¹⁸ İsrâ Sûresi, 17:70

¹⁹ Tûr Sûresi, 52:28

Refah ve Ateizm: Aralarında Bir İrtibat Var Mı?

Bu makale inançsızlığın bazı türlerinin kendine aşırı güvenme ve zenginliğe sırtını yaslama ile irtibatlı olduğunu öne süren görüşü tahlil eder. Makale, inançsızlık ile bu iki unsur arasındaki karşılıklı ilişkiye ışık tutarak bu soruna manevi çözümler sunar.

Kur'an'da bazı insanların inanca muhalif tutumları hususunda dikkat çekici bir anlatım mevcuttur. Kur'an'da neslin (çocuk sahibi olmanın) ve refah elde etmenin başarı ve itibar için bir kıstas olarak tesis edilmesinin ilahi emir ile irtibata mani olabileceği ortaya koyulur. Bu durumda olan insanlar refahları üzerinden kendilerinden emin olan ve güvende hisseden insanlardır ve bu durum onların dini ve ahlaki anlamda umursamaz olmalarına sebep olabilir:

“Biz hangi ÷lkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz, demişlerdir. Ve dediler ki: Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değıliz.”¹

Kur’an’da, kendileri için inşa ettikleri hayat sahalarında rahatlık ve konfor içinde yaşayan insanların sınırları aşmalarına dair sunulan örnekler tafsil edilmektedir. Yeni buldukları zenginliğın ihtişamının tadını çıkarırken bir yandan da öz farkındalıklarının ve insanın işgal ettiğı her mekân, zaman ve durumdaki savunmasızlığının ve hassaslığıının bilincinde olma halini zedeleyen bir kibir hali sergiliyorlar. Kur’an’da soruluyor, “Veya o ÷lke halkının güpegündüz eğlenirlerken kendilerine azabımızın gelmeyeceğı konusunda güvenceleri mi vardı?”²

Connor Wood, *Does Atheism Arise From Wealth? (Ateizm Zenginlikten Mi Kaynaklanır?)* başlıklı makalesinde “maddi anlamda konfor içinde olan insanların sosyal dünyaları üzerinde konuşmak için

harcayabilecekleri enerji daha çoktur”³ demektedir. Hugh McLeod’un ortaya koyduğu gibi eğlence sektörünün, müzikhollerin, “siyasi teşkilatlarınve sosyal kulüplerin gittikçe çoğalmaya başlaması kilisenin birçok toplumsal işlevinin yerini almıştır.”⁴ Yeni bulunan maddi konfor, fırsatlar ve bu sosyal ortamların gelişimi arasında bir yakınlık mevcuttur. Wood’a göre sekülerler, dindarların aksine, muğlak toplumsal roller ile uyum sağlayabilirler çünkü durumları buna müsaittir.⁵ Mihaky Csikszentmihayli’ye göre “kişinin ruhi enerjisi maddi hedeflere bağlandıkça diğer mükafatlara/hedeflere olan ilgisi körelir. Arkadaşlık, sanat, edebiyat, doğal güzellik, din ve felsefe gittikçe daha az ilgi çekici hale gelir.”⁶ Bu durumun kişide nasıl tezahür edeceği, yani refahın neticeleri olan güvenlik ve konfordan dolayı ortaya çıkan hislerin nasıl açıklanacağı Kur’an’da detaylıca ele alınmıştır. Kur’an, insan davranışlarının tutum ve kalıplarına mutabık davranışları öngörür ve bu makalenin bağlamında kendine-yeterlilik ve ayrıcalık hislerinden dolayı açgözlülükten

büyüklenmeye kadar ortaya çıkan psikolojik halleri kullanır.

Nigel Barber tarafından yapılan bir çalışma insanların hayatlarında tecrübe ettikleri rahatlık ve konfor ile aşkın (üstün, müteal) bir varlığa inanma hususunda duyulan isteksizlik arasındaki karşılıklı ilişkiye delil sunar.⁷

Barber'a göre insanların dine dönüşlerinin arkasında hayat boyunca yaşadıkları zorluklar yatıyor. Şüphesiz ki ölüm riski gibi aniden gelebilecek tehlikelerle karşı karşıya kalmak insanda bir zaafiyet ve acziyet duygusu uyandırabilir. Kur'an'da insanın bu temayülüne dair birçok misal verilir. Tarih kriz anlarında Tanrı'ya yalvarış ve yakarıшта bulunarak teselli bulan ve karşılaştıkları krizleri daha iyi anlamlandırmaya çalışan insan topluluklarının örnekleriyle doludur. Barber, zaafiyet içinde olanlara bakım ve konfor sağlayan, hastalık ve ölümlerin riskini azaltmayı hedefleyen sosyal yardım programlarının, enstitülerin ve ajansların bulunduğu, gelecek hakkında daha az korkunun ve belirsizliğin bulunduğu sosyal demokrasilerde insanların hayatı daha kontrol

altında gördüklerini ve bunun sonucunda da kendilerini dine daha az muhtaç hissettiklerini ifade ediyor.⁸

1960'lı yıllar, Batı Dünyası'nda yeni bulunan sosyal fırsatlar ve bu fırsatların din üzerinde etkisi hususunda dramatik sosyal ve kültürel değişimin yaşandığı bir dönemdi. 1960lar'ın refah ortamı insanlara bir aidiyet ve kimlik bahşeden mevcut toplumsal yapılara karşı meydan okumada araçsal bir etkiye sahip olmuş ve insanlar önceleri lüks olarak görünen şeylere sahip olma imkanına erişmiştir.⁹ Bunlara toplumsal sınıflar, siyasi mensubiyetler ve hizipçi kimlikler dahildi. Savaş sonrası on yılda Batı-Avrupa hane halklarında toplumsal hayatın dinamiklerini, ulaşım erişimi, 'toplum' denilen şeyin ne anlama geldiğini, krediye/borca erişimi değiştiren hızlı bir gelir yükselişi meydana geldi. Bunun sonucunda aileler evde daha uzun süre beraber vakit geçirebiliyorlardı. Aileler için beraberce televizyon izlemek ve ev sahibi olmayı düşünmek standart hale geldi ve McLeod'un ifadesiyle "ev, kimliğin ve tatmin olmanın ana kaynağı haline geldi."¹⁰ Evde

gelişen toplumsal değer sistemleri başlangıçta iyi olsa da yeni özgürlük ve kendini tatmin etme idealleri bir süre sonra mevcut toplumsal yapılara meydan okuyan ve bireysel özgürlüğe dayalı bir dünya görüşüne yönelen daha sert ve asi bir gençliğin yükselmesiyle sonuçlandı. Giyim tarzlarından, saç tıraşından yasadışı uyuşturuculara ve cinsel ahlak anlayışından kopuşa kadar meydana gelen değişime ve medyadaki sansürün gevşekliğine; ben merkezli bireyci anlayışa sahip nesil ile irtibat kurma hususunda büyük meydan okumalarla karşı karşıya kalan kilisenin ta kendisiydi. Budurum, vaftiz rakamlarına büyük bir düşüş olarak yansdı.¹¹ Çok vakit geçmeden feminizm de eşcinsel haklar hareketi gibi başlıca toplumsal kuvvetlerden biri haline geldi. İngilizler daha serbest bir toplum haline geldikçe birçok insan kiliseleri terk etmeye başladı.

Janel Eccles, on dokuzuncu yüzyılın ateistleri Robert Owen, Charles Bradlaugh ve sonradan Bertrand Russell ve A.J. Ayer'in (ayrıca bkz. Bagg ve Voas¹²) tesirinin ardından kültür devrimi sırasında yeniden ortaya çıkan ateizmin

‘hümanizm’ olarak isimlendirildiğini ifade eder. İngiliz Hümanist Derneği (BHA)’nın 1967’de kurulmasıyla birlikte ateist yönelimler daha kabul görür hale geldi ve bu dönem aynı zamanda refah seviyesinin yükseldiği, iş imkanlarının yüksek olduğu ve İngiliz nüfusunun çok daha bağımsız ve kendine yeter hale geldiği bir dönem idi.¹³ St. Clair Drake ve Horace Cayton şunu ileri sürerler:

“Kilisenin tesirini zayıflatmada en önemli faktör kentsel (şehirli) muhitin merkezi çekimidir. Hayret verici derecede çeşitli zümreler mevcut ve her bir zümre içinde farklı türde kiliseler mevcuttur. Filmler, top oyunları, sosyal kulüpler ve yasadışı bahis şirketleribirbiriyle rekabet eden katılım biçimleri teklif ediyorlar ve bütün mutlak günah anlayışları üzerinde şüphe uyandırıyorlar. Küçük kasabaların grup kontrolü artık mevcut değil. Başarılı ‘günahkarlar’ artık ‘fakir ermişler’e karşı daimi bir meydan okumadırlar.”¹⁴

Bu dönemde yeni bulunan refahla beraber dinselliğin azalmasını etkileyen başka birçok

faktör de mevcuttu. Çok sayıda insan düzenli dini ibadet alışkanlıklarını kaybettiler¹⁵ ve önceden ‘Hıristiyan’ olan toplumlar sonradan büyük oranda çoğulcu toplumlara dönüştüler.¹⁶ Bu da dolayısıyla inançta ve etik anlayışındaki ahengin azalmasıyla neticelendi.¹⁷ Refahın yükselişinin işaret ettiği şey, Hollandalı sosyolog Leo Laeyendecker’in *The Postwar Generation and Establishment Religion in the Netherlands* başlıklı çalışmasında işaret ettiği modernizasyonun uzun dönem vetiresidir. Birçoğu için, özellikle gençler için Soğuk Savaş’ın güçlüklerinin baskısından kurtuluş, yükselen refahla birlikte yeni bir hedonistik/hazcı gençlik kültürünün benimsenmesiyle sonlanmıştı.¹⁸

Caroline Gregoire’nin de gösterdiği üzere zenginliğin ve eşitsizliğin insan davranışı üzerine etkisini inceleyen psikologlar, zenginliğin düşüncelerimizi ve hareketlerimizi kasıtsız bir şekilde, ekonomik durumumuza bakmaksızın güçlü bir şekilde etkileyebildiğini tespit etmişlerdir.¹⁹ Kur’an kişinin başarılarını ve zenginliğini zihnen otonomize etmesi[sadece

kendine ait görmesi] hususundaki tehlikeler hakkında uyarılarda bulunur. Bu uyarıları sadece gurur, kibir ve gösteriş gibi doğal olarak ortaya çıkacak olan davranışsal kalıplar için değil, zenginlik ile ortaya çıkan şükürsüzlüğün, büyülenme ve inançsızlığın tehlikeleri hakkında da yapar. Bu tehlikeler Kur'an'ın 18. Suresinde(Kehf) zengin bir kişiye verilen iki güzel bahçe ve bahşedilen diğer güzelliklerden etkili bir anlatımla bahsedilerek ortaya koyulmuştur:

“Onlara, misal olarak şu iki adamı anlat: Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş, her ikisinin de etrafını hurmalarla donatmış, aralarında da ekin bitirmiştik. Bağların ikisi de yemişlerini verip hiçbir ürünü eksik bırakmamışlardı. İki bağıın arasından bir de ırmak akıtmıştık. Böylece adamın bol ürünü oluyordu. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken ona şöyle dedi: ‘Ben, servetçe senden daha zenginim; nüfusça da senden daha güçlüyüm.’ (Böyle gurur ve kibirle) kendisine zulmederek bağına girdi. Şöyle dedi: ‘Bunun, hiçbir zaman yok olacağını sanmam.’ ‘Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şayet

Rabbimin huzuruna götürülürsem, hiç şüphem yok ki, (orada) bundan daha hayırlı bir akıbet bulurum.’ Karşılıklı konuşan arkadaşı ona hitaben: ‘Sen, dedi, seni topraktan, sonra nutfeden (spermadan) yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah’ı inkâr mı ettin?’ ‘Fakat O Allah benim Rabbimdir ve ben Rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam.’ ‘Bağına girdiğinde: Mâşâallah! Kuvvet yalnız Allah’ındır, deseydin ya! Eğer malca ve evlâtça beni kendinden güçsüz görüyorsan (şunu bil ki):’ ‘Belki Rabbim bana, senin bağından daha iyisini verir; senin bağına ise gökten yıldırımlar gönderir de bağ kupkuru bir toprak haline gelir.’ ‘Yahut, bağının suyu dibe çekilir de bir daha onu arayıp bulamazsın.’²⁰

Refah sahibi birey kendisini zenginliğin sarhoşluğu ve geçici keyif bahçeleri içinde kaybeder ve bu durum nihayetle onun yoldan sapması ile sonuçlanır. Zenginlik ve konforun daima kendini önemli göstermek ve hedonizm (zevk bağımlılığı) için bir katalizör rolü oynadığını varsayamasak da zenginlik ve konfor insanlara Cömert ve Muktedir olan,

onlara bu zenginliği bahşedebilen bir aşkın varlığı hatırlatmalıdır: “Bu Allah’tandır, benim kuvvetim değil, Allah’ın kuvveti ile olmuştur.” (el-Kehf, 18:39). 1960ların yeni keşfedilmiş özgürlükleri veya daha rahat öngörülebilir şekilde çağımızın imkanları – teknolojik gelişmeler, ulaşım kolaylığı, çevrimiçi alışveriş, sanal gerçeklikler – sadece insanın başarılarına hayret oluşturmak yerine daha uygun bir şekilde insana bu uğraşların peşine düşme yeteneği, zamanı, hayatı ve zihni veren Zât için bir hayrete, şaşkınlığa sebep olurdu. Elde ettiklerini kendinden bilen kişinin cahilliğini ortaya koymak için Allah, nimetleri bahşedenin kendisi olduğunu hatırlatır: “Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş(tik)”(el-Kehf, 18:32) veya “Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü-kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona şöyle demişti: Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez.”²¹ Kur’an, kendine-yeterli[insanların kendilerini kendilerine yeter olarak gördükleri] Tanrısız kültürün üretilebileceği kibrin önüne geçiyor/dengeliyor. Kontrolsüz gücün ve kayıtsızlığın hakim olduğu bir kültür kişiyi

kendi geçiciliğinden/faniliğinden uzaklaştırır – tıpkı Percy Shelley’in Ozymandiası’ndaki gibi. Şiirde Firavun’un sözleri “Yapıtlarıma bak ey güçlüler güçlüsü, ve titre!”²² feci halde ironik çünkü durumu yansıtmıyorlar; çıplak ve boş kum ufka genişçe yayılıyor ve onun o mükemmel “yapıtları” artık ortada yoklar.²³

Buna benzer bir şekilde Sanches De Toca da şöyle bir yorumda bulunuyor: “Refah ve seküler kültür, yakın ve hazır olmayana karşı bir ihtiyaç ve arzu tutulmasına sebep oluyor.

Aşkınlığa olan arzuyu maneviyat için basit, öznel bir ihtiyaca; mutluluğu ise maddi refaha ve cinsi dürtülerin tatmin edilmesine

indirgiyorlar.”²⁴ De Toca’nın bahsettiği yakın ve hazır olmama durumu, konfor ve rahatlığın geçici bir şekilde de olsa, insanın daima karşı karşıya olduğu, savunmasızlığının ve

acizliğinin açığa çıkmasına karşı bir tampon vazifesi gören bireyci bir kendine-yeterlilik tarafından üretilen bir yaşam tarzı üzerinden doğabilir. Kur’an’da kendisine üzüm bağı

verildiği ifade edilen adam gayet aşikar olan bir durumu görmezden gelerek kendi bilincine

iharet etmiş olarak tanımlanır – “Böyle bir böbürlenme içinde kendine kötölük ederek bağına girdi ve şöyle dedi: ‘Bunun hiçbir zaman yok olacağını sanmam.’ ” (el-Kehf, 18:35). Müfessirler meyve bolluğunun “zenginlik, altın ve gümüş”ü²⁵ simgeleyebileceğini ve adamın “üzüm bağıının bozulmayacağına ve varlığının sona ermeyeceğine”²⁶ inandığını ve “kıyamet gününün gelişinden emin olmadığını”²⁷ ifade etmektedirler. Bu kişi varlığa/zenginliğe öylesine bağı ve saplantılı idi ki büyüme ve maişet döngüsünün hiçbir zaman sona ermeyeceğini varsayıyordu. Sayısız doğal faaliyetin bir ürünü olan mal varlığının aşkın bir güçten bağımsız bir şekilde meydana gelebileceğini düşünerek yanılıyordu. Palmiye ağaçlarının, nehirlerin ve meyvelerin doğal gelişimi onun içinde şükür ve minnet duygusunu barından manevi bir gelişme ve Allah’ın fiil ve icraatlarına karşı bir hayret duygusu uyandırması gerekiyordu. İkinci olarak, refaha sahip bu adam kendinde bir yetki/salahiyet ilan ederek “«Bunun, hiçbir

zaman yok olacağını sanmam.» «Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şayet Rabbimin huzuruna götürülürsem, hiç şüphem yok ki, (orada) bundan daha hayırlı bir akıbet bulurum.»” dedi. Refah sahibi adamın arkadaşı ona dikkatini yöneltmediği temel, önemli ve varoluşsal soruları hatırlattı – “«Sen, dedi, seni topraktan, sonra nutfeden (spermadan) yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah’ı inkâr mı ettin?.»”

Bu dünyada birbiri ardına meydana gelen hadiseler tefekkür için büyük bir öneme sahiptir. İnsanların servetleri sebepsiz ve gayesiz hadiselerin sonuçları olmadığı gibi insanın yaratılışı da sebepsiz ve gayesiz değildir. Arkadaşının ona nasihatının devamında refah sahibi kişiye tevazu hissi aşılama gayesi vardır. Kur’an şöyle birhatırlatmada bulunuyor:

“Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir. Hakikatte biz insanı katışık bir nutfeden yarattık; imtihan edelim diye onu işitir ve görür kıldık.”²⁸

Ve:

“Ey insan! Seni yaratıp seni düzgün ve dengeli kılan, seni istediği bir şekilde birleştiren, ihsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?”²⁹

Kehf Sûresi’ndeki Kur’ânî ifadede refah sahibi olan kişi kibirle göğüslerini kabartırken bir yandan da yanındaki arkadaşına bu büyüklük hissini sevketmek için benlikçi arzuları tarafından tüketiliyor. Daha varlıklı olduğunu iddia ediyor – çünkü görünürde olan budur ve söylenmelidir! Taraftarları, toplumsal ağı, daha sayıca daha çok olan kendi kavmi ve toplumsal önemi de buna dahil. Refah sahibi kişi şöhretinde kendinden emindi ve onun kıyamet gününü inkar edişi kendine-yeterliliği hususunda kendini ayrıcalıklı gördüğünü gösteriyor, çünkü kıyameti inkar ederek ahlaki sorumluluktan da kaçmış oluyor.

Bu örnek, inançsızlığın yalnızca Tanrı’nın varlığını inkar ile sınırlı olmadığını, aynı zamanda hesap gününü inkara da bağlı olduğunu ortaya koyuyor. Böyle bir inkar, bireyin, kabul edilebilir davranışlara ve pratiklere yönlendiren ve teşvik eden ahlaki

sınırların dışında kalan özerkliğe/bağımsızlığa sahip olmasını öngörüyor. Adamın tavrına bakılırsa bu gurur ve kibirdir; kendisini önemli görmesine sebep olan duygular, sanki kendisi tarafından ortaya koyulan kastî gayret onun başkalarının müdahalesi ve gözleminden azade edermiş gibi, başarıyı ve refahı kendi yarattığı bir ürün olarak görme biçimini yansıtıyor.

Yüksek bir gücün varlığını kabul etme ihtimali olsa da ne o gücün bağımsızlığını tanıyor ne de yaklaşan hesaba çekilmek gibi bir şeyin var olması durumunda ahlaki sınırlılıklara riayet etmek zorunda kalacağını kabulleniyor.

Rollo May gibi psikologlar uzun zamandır “İçimizdeki gücün merkezini keşfetmek uzun vadede insanlarımız için yapabileceğimiz en iyi şeydir.”³⁰ şeklinde bir kanıya sahiptiler.

Kur'an'da vurgulanan örneklerde gördüğümüz açgözlü bireycilik, toplumsal dayanışmaya zıt düşer ve tevazunun, acziyetin ve en önemlisi yüksek bir gücün tanınmasının önünü keser.

Bireycilik bunun aksine benmerkeziyetçi, atomcu ve narsist bir büyüklenmeyi besleyen bir anlayıştır. Buna ilaveten söylemek gerekir ki

refah ve dinsizlik arasındaki herhangi bir korelasyon birçok nedene bağlanabilir olsa da burada ortaya koyulan kendine-yeterlik ve bağımsızlık duygularının faniliği/geçici olması, mekânsal kimlikleri ve gayeyi içeren varoluşsal faktörlerin farkına varmasının önüne set çekebilir. Hayatta tecrübe edilen her şeyin bir gün sona ereceğini bilmek sadece bir kendini sorgulama ile değil aynı zamanda bir tevazu hissi ile sonuçlanmalı. Olabilir ki bazı durumlarda varlık sahibi kişi varlığını tesadüfi bir lütuf olarak görebilir fakat buna karşın dindar olan kişiyi özü itibariyle daha az varlık sahibi ve görünürde [maddi gelişim için] metafizik, harici faktörlere bağımlı bir kişi olarak görebilir. Dindar olanlar yüksek bir güce dayanmaya meyilli olduğu için bu tür bir durum inançsızlar tarafından iç dayanaktan mahrum olmak olarak yorumlanabilir/yargılanabilir; çünkü varlıklı kişinin sahip olduğu konfor ve imtiyazlar fiziki ve maddi gayretlerden ve onların sonuçlarından ortaya çıkar. İnançsızlar bu durumda adil olmayarak dindarların maddi menfaat ve gelişim için azalan bir arzularının olduğu yönünde bir varsayımda bulunabilirler.

Bu, tabii ki delilsiz bir iddiadır. Kur'an burada kendilerine zenginlik ve güç bahşedilmiş bireylerin örneklerinden yola çıkarak bu tür kendi kendine yeterlilik duygularının neden olduğu hain kibir örnekleri ile bireyci arzuların aksine daha bütüncül bir zenginleşmeye sahip olanları birbiriyle karşılaştırıyor. Bu örnekler/arketipler yüksek bir gücün fiillerinden haberdar idiler ve zihinleri ve vicdanları onları sahip oldukları konfor, güvenlik ve refah için şükran duymaya icbar ediyordu. Hz. Süleyman bir defasında etrafındaki olağanüstü hadiselerle hayret ile bakmıştı. Açıktır ki onun dünyevi otoritesi ve hakimiyeti kendi kendini şımartmak için değil aksine Rezzak(rızk veren) ve Vehhâb(karşılıksız bahşeden)'in yansımalarının farkına varması içindir.

“...Süleyman, tahtı yanı başına yerleşmiş olarak görünce şöyle dedi: “Bu, şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınavan rabbimin bir lütfudur. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur, nankörlük edene gelince, o bilsin ki rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, kerem sahibidir.”³¹

Tabii ki bütün insanlar — ateistler, dindarlar ve dindar olmayanlar – güzel olan ve ilham verici olana dair duygular beslerler. Jesse Preston ve Fatih Shin tarafından yapılan bir araştırmanın gösterdiğine göre inançsızlar ve dindar olmayanlar tıpkı dindar insanlar gibi doğa ve insanlığa işaret eden genel temalar üzerinde, haşmet ve güzellik karşısında derinden etkileniyorlar.³² Ateistler ve inançsız olanlar iyi olan her şeye duyarsızdır diye bir şey yok. Kur'an hakikatin tanınmasının önündeki engelleri ortaya koyarken refahı bu potansiyel engellerden biri olarak öne çıkarıyor. Refahın toplumsal bağlılığı koparmamakla beraber daha baskın bir şekilde Rezzak ve Kayyum olan Allah'a bağlılığın da önüne geçmemesi gerekiyor. Nicolas Baumard'ın da işaret ettiği gibi, psikoloji araştırması gösteriyor ki "Refah, varoluşsal[meseleler üzerinde] düşünce için daha çok zaman sağlıyor: Belki de daha büyük bir ahlaki sorumluluğumuz var. Belki de hayatın bir gayesi var."³³

İfade etmek gerekir ki refah kibre veya inançsızlığa meylettirmez [meylettirmek

zorunda değildir]. Bütün varlıklı insanlar refah sayesinde sahip oldukları rahatlık ve konfordan ötürü Allah’a ibadet etmekten ve onu tanımaktan vazgeçmezler. Refah ile ateizm arasında bireysel refah ve kitlesel refah ilişkilendirilerek kapsamlı bir korelasyon kurmak da zordur. Bir kısım en zengin ve en fakir ülkelerde raporlanmış olan ateizm çok düşük orandadır fakat bazı durumlarda, zamanlarda veya yerlerde bu tür bir korelasyon mevcuttur. Kur’an’da refaha sahip inananların ve inançsızların örnekleri ortaya koyularak kişinin kendisini, dünyasını ve sahip olduğu refahı algılayış biçiminin en büyük belirleyici olduğu anlatılır. Daha önce de bahsedildiği üzere Kur’an, kişide gurur ve egoizm gibi nankörlüğü, şükürsüzlüğü, büyülenmeyi ve inançsızlığı besleyen davranış kalıplarına karşı uyarıda bulunur.

“İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler. Eğer kendi işledikleri şeyler sebebiyle başlarına bir kötülük gelirse, bir de bakarsın ki ümitsizliğe düşerler. Allah’ın, rızkını dilediğine bol verdiğini ve (dilediğine) kıstığını görmediler mi? Bunda inanan bir toplum için

elbette ibretler vardır.”³⁴

Bu makale, Kur'an'da kişinin aşırılığa sapmasının kendi iç hastalıklarından/sorunlarından kaynaklanıyor olarak tanımlandığını göstermiştir. Seçilen örnekler Allah'ın inkar edilmesiyle alakalı ve gurur/kendi kendine yeterlik duyguları tarafından üretilen iradi bir cahiliyeti ortaya koymuştur. Bu durum Kur'an'daki bir ayette çarpıcı bir şekilde oraya koyulur:

“Hayır! Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek çizgiyi aşar.”³⁵

Kuran, insanın sözde kendine-yeterliliğine meydan okurken, okurlarına, insanların kendi iç durumlarında düzeltilmemiş bir şeyin sonucu olarak belirli inanç ve davranışlara ulaştıklarını hatırlatır. Gösterildiği gibi, öz üstünlük duyguları, ben merkezîyetçi kibir, kişinin zihninde ve eylemlerinde zararlı verici bir etkiye sahiptir ve sonuç olarak Kuran bize insanın trajedisinin, insan benliğinin en önemli parçası olarak gördüğü bu içsel durumun kontrol edilmesi ve çaresinin aranmasında olduğunu hatırlatır.

Kur'an, örneğin, kendini temizlemeye[nefs tezkiyesi] vurgu yapar ve bunu, bir noktada, antik bir medeniyet olan Semud(M.Ö VIII. YY) tarafından sergilenen inatçı kibir ile ilişkilendirir. İlk ayetler insanın haline dikkat çekmektedir:

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır. Semûd kavmi, hak tanımazlığı yüzünden (peygamberini) yalanladı.”³⁶

Başlangıçtaki ayetler pozitif ve negatif temayüllere sahip bir kişinin durumundan bahsediyor ve sonradan gelen ayet de bahsedilen erdemli temayülleri aramayı emreden buyrukları görmezden gelmenin ve bunun yerine umursamaz tavır sergilemenin “tuğyan”[bir önceki ayette geçen Arapça ifade; “’azmak, sapmak” anlamında] ile sonuçlanacağını altını çiziyor. Ayetlerdeki bu yapısal sıralama öğreticilik anlamında oldukça

mühimdir. Allah aynı zamanda Semud kavminin de diğer kavimler gibi zamanla yok olduğunu hatırlatıyor. Bütün o servet ve büyülenme ani bir sonla yok oldu ve bütün insanlar da aynı sona maruz kalacaklar.

Dolayısıyla kendi kendine yeterlik iddiası ile kasılarak yürüyen herkes aslında kendisinin aldatıcı bir akılsızlık içerisinde olduğunu göstermiş olur. Kur'an, kişinin kendisinin zayıf ve mütevazî kökenini, acziyetini ve ölümün kaçınılmazlığını kabullenmesi üzerinden bizi Allah'ın büyüklüğünü ve kudretini düşünmeye davet eder:

“Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan O'dur.”³⁷

Kur'an bize kendi hakiki gerçekliğimizi ve insanlık halimizi (insan olma hasletlerimizi) içselleştirerek insanın kendisinin daha iyi olan haline ihanet eden öngörüsüzlüğün önüne geçebileceğimizi hatırlatıyor. Allah'ın tanınması ve ona minnet duyulması ise ilahi rahmete ve hidayete yol açar ; O'nun haşmeti karşısında korkmaya davet ederek etrafımızdaki

dünya ile O'nun varlığını hatırlatan işaretler ve mucizeler hakkında yeni bir farkındalığa dikkat çeker.

Referanslar ve Notlar

¹ Sebe' Sûresi, 34:33-34

² A'râf Sûresi, 7:98

³ Connor Wood, 'Does Atheism Arise From Wealth' –

<https://www.patheos.com/blogs/scienceonreligion/2014/01/does-atheism-arise-from-wealth/>.

⁴ Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford: Oxford University Press, 1997). p. 93.

⁵ Connor Wood, 'Does Atheism Arise From Wealth' –

<https://www.patheos.com/blogs/scienceonreligion/2014/01/does-atheism-arise-from-wealth/>

⁶ M. Csikszentmihalyi, "If we are so rich, why aren't we happy?," *American Psychologist*. 1999; no. 54 (1999): 821–827. (p. 823)

⁷ Nigel Barber, N. 'A cross-national test of the

uncertainty hypothesis of religious belief' *Cross-Cultural Research*, no. 45: 318-333.

⁸ Nigel Barber, Why Atheism Replaces Religion In Developed Countries – https://www.huffpost.com/entry/why-atheism-to-replace-re_b_903653.

⁹ Callum G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization 1800-2000*(London and New York: Routledge, 2001). Callum G. Brown, *Religion and Society in Twentieth-Century Britain*(Harlow: Pearson Education Ltd, 2006). Callum G. Brown, “Women and Religion in Britain: the Autobiographical View of the Fifties and Sixties” in *Secularisation in the Christian World*, edited by Callum G. Brown and Michael Snape, (Farnham and Burlington, VT: Ashgate, 2010) 159-174. Callum G. Brown, “Sex, Religion and the Single Woman c1950-1975: The Importance of a ‘Short’ Sexual Revolution to the English Religious Crisis of the Sixties.” *Twentieth Century British History* no. 22 (2):189-215.

¹⁰ Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford, Oxford University Press: 1997) 142.

¹¹ A.g.e, 147.

¹² Samuel Bagg and David Voas, 2010. “The Triumph of Indifference: Irreligion in British Society” in *Atheism and Secularity Vol. 2: Global Expressions*, edited by Phil Zuckerman (Santa Barbara, CA: Praeger, 2010) 91-111; Janet Eccles, 2017. THE NEW (ATHEIST) WOMAN: A LEGACY OF THE 1960S CULTURAL REVOLUTION?. *Society Register*, 1 (1), 52.

¹³ Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2007).

¹⁴ St. C. Drake and H. Cayton, *Black Metropolis*, rev. ed., (New York, 1970) 653.

¹⁵ Hugh McLeod, ‘The Religious Crisis of the 1960’, *Journal of Modern European History* Vol. 3, No. 2, *Christian Churches and Religion in the 20th Century* (2005): 205-230 (p.205)

¹⁶ İngiltere’de dinselliğin azalmasında çoğulculuğun etkisi için bkz.: Linda Woodhead, ‘The rise of ‘no religion’ in Britain: The emergence of a new cultural majority’, *Journal of the British Academy*, 4, 245–61.

¹⁷ Bkz: Hugh McLeod, ‘The Religious Crisis of the 1960’, *Journal of Modern European History* Vol. 3, No. 2, *Christian Churches and Religion in the 20th Century* (2005): 205-230.

¹⁸ L. Laeyendecker, “The case of the Netherlands” in *The Post-War Generation and Established Religion*, ed. W. Clark Roof, et al. (Boulder/Col. 1998), 131–149; Hugh McLeod, ‘The Religious Crisis of the 1960’, *Journal of Modern European History* Vol. 3, No. 2, *Christian Churches and Religion in the 20th Century* (2005): 215.

¹⁹ Caroline Gregoire. “How Money Changes the way you Think and Feel” (February 8 2018) Last seen 25 May 2020 – https://greatergood.berkeley.edu/article/item/how_money_changes_the_way_you_think_and_feel.

²⁰ Kehf Sûresi, 18:32-41

[²¹] Kasas Sûresi, 28:76

²² Percy Bysshe Shelley, *Ozymandias* –
<https://www.poetryfoundation.org/poems/46565/ozymandias> [Türkçesi (Erdal Ceyhan):
<https://www.antoloji.com/ceviri-siir-percy-bysshe-shelley-ozmandias-siiri/>]

²³ Yazar şiirde yaptıkları ile övünen Firavun’un eserlerinin artık eskisi gibi kudretli bir şekilde görünmediğine, sahip olduğu zenginliğin aynı durumda ve etkide bulunmadığına atıfta bulunuyor. (Çev. Notu)

²⁴ Melchor Sánchez de Toca, “Looking for God: Religious Indifference in Perspective” in *Passing on the Faith: Transforming Traditions for the Next Generation of Jews, Christians, and Muslims*, ed. James L. Heft (Fordham University Press, 2007): 29.

²⁵

<https://quran.ksu.edu.sa/tafseer/tabary/sura18-aya34.html#tabary>.

²⁶ <https://quran.ksu.edu.sa/tafseer/tabary/sura18-aya35.html>.

<https://quran.ksu.edu.sa/tafseer/tabary/sura18-aya35.html>.

²⁸ Kiyâmet Sûresi, 75:1

²⁹ İnfitâr Sûresi, 82:6-8

³⁰ Rollo May, *Man's Search for Himself* (New York, W.W Norton and Company: 1953), 54

³¹ Neml Sûresi, 27:39

³² Jesse Preston and Faith Shin, "Spiritual experiences evoke awe through the small self in both religious and non-religious individuals", *Journal of Experimental Social Psychology* 70 (2017). 212-221.

³³ Cited in Bret Stetka, (May 1, 2015) Did Affluence Spur the Rise of Modern Religions? <https://www.scientificamerican.com/article/did-affluence-spur-the-rise-of-modern-religions/>.

³⁴ Rûm Sûresi, 30:35-36

³⁵ Tîn Sûresi, 95:6-7

³⁶ Şems Sûresi, 91:7-11

³⁷ Fâtır Sûresi, 35:15